

İktisat Tarihi Kaynağı Olarak Layihalar ve Kâtip Çelebi'nin Düstûru'l-Amel Adlı Eseri

FARUK BAL

Marmara Ünitevitesi

ÖZET

Genel anlamda devletin ıslahı için hazırlanmış raporlar olarak tarif edilen layihalar, toprak sistemi, mali ve askerî alanlar, farklı sosyal grupların durumları gibi zengin içerikleriyle Osmanlı İktisat Tarihi alanında çalışan araştırmacılara önemli bilgiler sunmaktadırlar. Layihalar, önde gelen âlim ve devlet adamları tarafından hazırlanmaları nedeniyle dönemin ileri gelenlerinin siyasi, iktisadi ve sosyal sorunlara yaklaşımlarını ortaya koymaktadırlar. Layihaların problemlere sunduğu çözüm önerileri, temsil ettiği dönemin özelliklerini taşır. XVI.-XVIII. yüzyıllar arasında yazılan layihalar, sorunu genellikle *Kanun-ı Kadîm*'den ayrılmada görmektedir. XIX. yüzyılla birlikte dış dünyada meydana gelen gelişmelerin de etkisiyle *Nizam-ı Cedid* arayışları başlamıştır. Kâtip Çelebi'nin XVII. yüzyılda kaleme aldığı *Düstûru'l-Amel li Islahi'l-Halel* adlı eseri, layiha türünün güzel bir örneğini oluşturmaktadır. Bu layiha, klasik dönem Osmanlı iktisadi düşüncesini açıklayan eserler arasında kıymetli bir yere sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı çalışmaları, Layiha, İktisat, İktisat Tarihi, Kâtip Çelebi, Düstûru'l-Amel

As the Sources of Economic History the Layiha's and the work of Katip Çelebi's Dustur-ul Amel

ABSTRACT

In general, *layiha* is a report that prepared for the state reform. Due to fact that they were prepared by leading scholars and statesmen, and with it is rich content, *Layiha* provides to researchers who study in the field of Ottoman Economic History, prominent information about the land and financial system, military issues and the conditions of different social groups. Thanks to *layiha* we have an idea about the approaches of those leading officials and scholars who lived in these centuries towards the political, economic and social issues. It is therefore necessary to consider that *Layihalar*' solution recommendations represent main characteristics of the periods that *Layihalar* composed. And the *Layihalar* written between XVI.-XVIII centuries mostly diagnosed the causes of the problems as leaving the ancient law (*Kanun-ı Kadîm*). Since the XIX century, together with the effects of the external developments, Ottoman administrations have begun to the quest for "New Order" (*Nizam-ı Cedid*). Kâtip Çelebi's *Düstûru'l-Amel li Islahi'l-Halel*, which was written in XVII. century is representing one of the best kinds of the *layiha*. This *Layiha* has a special place among the other works that explain the classic Ottoman economic thought.

Key Words: Ottoman Studies, Layiha, Kâtip Çelebi, Düstûru'l-Amel, Economy, Economic History

Osmanlı İktisat Tarihi alan olarak hayli zengin kaynaklara sahiptir. Öncelikle Osmanlı arşivleri araştırmacılara hemen her alanda çok geniş imkânlar sunmaktadır. Resmi kurumlar ve bunların uygulayıcısı hükümderdeki görevliler eli ile ortaya konulan belgeler yanında, padişahların hazırladıkları adaletnameler, önemli âlim ve devlet adamlarının hazırladıkları nasihatnameler, siyasetnameler, layihalar, risaleler seyahatnameler, sefaretnameler, kanunnameler gibi eserler iktisat tarihi çalışmalarında kullanılabilir kaynaklar arasında yer almaktadırlar.

XVI. Yüzyılın ortalarında görülmeye başlayan *layihalar*, Osmanlı İktisat Tarihi alanında çalışma yapan araştırmacılara kıymetli bilgiler sunmaktadır. En genel anlamıyla *Layihalar*, Osmanlı Devleti'nin ıslahı için hazırlanmış raporlar şeklinde tarif edilebilir. Kendi içerisinde birkaç gruba ayrılırlar. Bunlar içerisinde en çok bilinen ve kullanılanları ıslahat layihalarıdır (Kütükoğlu, 2003). Konularını toprak sistemi, toprak siyaseti, malî konular, farklı sosyal grupların durumları ile ilgili gözlem ve incelemeler oluşturmaktadır (Orman 1999). Bu eserler, Osmanlı âlim ve devlet adamları tarafından kendiliklerinden veya devlet yetkililerinin isteği üzerine hazırlanmışlardır. Osmanlı Devleti'nde görülen gerilemenin sebeplerini ortaya çıkarmak ve bunları önleyici yolları bulup devleti tekrar eski ihtişamlı günlerine kavuşturma amacını taşımaktadırlar (Orman 1999).

Osmanlı klasik döneminin iktisadi yapısını kavramada, layihaların önemi büyüktür. Bu çalışmalar, ortaya çıktıkları dönemin siyasi, iktisadi ve sosyal yapısı ile ilgili detaylı bilgiler sunmaktadırlar ve yaşanan sorunlara çözüm önerilerini ortaya koymaktadırlar. Dolayısıyla dönemin iktisadi koşullarını ve düşüncesini kavramayı kolaylaştırmaktadırlar. Layihalar, yaşadıkları dönemde gerçekleşen hadiselerin birinci derecede şahitleri olan aydınlarının iktisadî, siyasi, sosyal ve askerî olaylara dönük tanıklıkları ve problemlere sundukları çözüm önerilerinden oluşmaktadırlar. Bu yönüyle de dönem üzerine çalışma yapan tarihçiler, iktisatçılar ve diğer sosyal bilimciler için oldukça değerli malzemelerdir.

Layihaya yazma geleneği XVI. yüzyılın ortalarında başlamış ve üç asırdan daha uzun bir süre devam etmiştir. XIX. yüzyıla kadar yazılan layihalarda problemin kaynağı ve çözümü içerde aranmıştır. Bu döneme kadar bozulmanın sebebi olarak *Kanun-ı Kadîm*'den ayrılmada görülmüştür. Bozuklukların giderilmesinin çaresi de aynı şekilde *Kanun-ı Kadîm*'e geri dönüştür. Kadîm kavramı, öz olarak sosyal ve iktisadî hayatta yavaş yavaş oluşan dengeleri, eğilimleri muhafaza etmeyi ve değişim eğilimlerini engellemeyi ifade etmektedir (Genç, 2000). İktisadî ve sosyal hayatın türlü alanlarında doğan çatışma ve ihtilafların çözümünde, XVI.-XVIII. yüzyıllar boyunca hep aynı çözüm sunulmuştur: "Kadîmden ola gelene aykırı iş yapılmaması." (Genç, 2000). *Kadîm* olan ise başlangıcını kimsenin bilmediğidir. Nitekim bir kanunname *kadîm* ile ilgili soruya, "Kadîm odur ki, onun öncesini kimse hatırlamaz" diye cevap verilmektedir (Genç 2000).

XIX. yüzyıldan itibaren Batı Dünyası'nda meydana gelen gelişmelerin etkisiyle dış dünya da devletin temel problemlerinde dikkate alınmaya başlamıştır. III. Selim dönemiyle birlikte layihalar, bozulmanın sebepleri arasında Batı'da ortaya çıkan değişimleri birer faktör olarak görmeye ve çözüm olarak yenileşmeyi önermeye başlamışlardır. *Nizam-ı Cedid* deyimini ve programını Osmanlı'nın ıslahat tarihindeki bu önemli anlayış ve tutum değişikliğini temsil etmektedir (Orman 1999).

Burada layihalara örnek olarak; Vezir Lütü Paşa'nın *Âsafname'sini*, Koçi Bey'in *Risâle'sini*, Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın *Neşâihu'l-Vuzerâ ve'l Umerâ'sını*, Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Nushatü's-Selâtin'ini*, Hasan Kâfi el-Akhisarî'nin *Usûlü'l-Hikem fi Nizâmî'l-Âlem'ini*, yazarı bilinmeyen *Kitâbu'l-Mustetab'ı*, yine yazarı bilinmeyen *Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Müminîn'ni* ve son olarak da Kâtip Çelebi'nin *Düstûru'l-Amel li Islahi'l-Halel* adlı eserini zikredebiliriz.

Düstûru'l-Amel li Islahi'l-Halel adlı risale, Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyılda içerisinde bulunduğu buhrana çözüm önerileri sunmak amacıyla kaleme alınmıştır. Kâtip Çelebi'ye ait hacim olarak küçük, fakat içerik olarak büyük olan bu risale, klasik dönem Osmanlı iktisadi düşüncesini açıklayan eserler arasında önemli bir yere sahiptir. Burada, Kâtip Çelebi'nin dönemin sorunlarını tespiti ve sunduğu çözüm önerilerini değerlendirmeye çalışacağız. Çalışmanın hazırlanmasında, Ali Can tarafından hazırlanan ve 1982 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından "Bozuklukların Düzeltmesinde Tutulacak Yollar" ismiyle basılan metin esas alınmıştır.

KATİB ÇELEBİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

Kâtip Çelebi, XVII. yüzyıl Osmanlı ilim adamları içerisinde, başta tarih olmak üzere, birçok alanda yaptığı çalışmalarıyla ön plana çıkmış kıymetli bir âlimdir. Eserleri, yalnız İslam dünyasında değil, Avrupada da ilgi uyandırmış ve batı dillerine tercüme edilmiştir. Onun hayatıyla ilgili bilgiler, yine kendi eserleri olan *Süllemü'l Vusul ila Tabakatü'l Fühul ve Mizânü'l Hak fi İhtiyari'l Ehâk* adlı eserlerinde yer almaktadır (Gökyay 1986).

Kâtip Çelebi'nin asıl adı Mustafa, babasının adı ise Abdullah'tır. Âlimler arasında Kâtip Çelebi, Divan üyeleri arasında ise Hacı Halife diye tanınmaktadır. Şubat 1609 yılında, İstanbul'da doğdu. Küçük yaşlardan itibaren ilim talebine başlayarak birçok hocadan ders aldı. 1622 yılında, Divan kalemlerinden Anadolu Muhasebesi Kalem'i'nde çalışmaya başladı. Burada hesap kurallarını ve siyakatı öğrendi. 1624'te, Abaza Mehmet Paşa isyanını bastırmak üzere Tercan seferine çıkan orduya katıldı. Bu savaş hakkındaki gözlemlerini, *Fezleke* adlı eserinde anlatmaktadır. 1625-1626 yılları arasında düzenlenen Bağdat seferine katıldı. Dokuz ay süren kuşatmada, savaşın tüm sıkıntılarına şahit oldu. Kıtılığın baş göstermesi neticesinde, düşmana üstünlük sağlanamayın-

ca geri döndü. Dönüşte, tüm orduyla birlikte Kâtip Çelebi de büyük sıkıntılar çekti. Nitekim bu çekilmeyi; “İslam askeri, bu yolda çektiği meşakkati hiçbir tarihte çekmiş değildi” diyerek açıklamaktadır (Gökyay 1986).

Sefer dönüşü, 1626 yılında, babası ve ardından amcası vefat etti. Babasının arkadaşlarından Mehmet Halife adında bir zat, onu *Süvari Mukabelesi*'de görevlendirdi. 1627 yılında tekrar İstanbul'a döndü ve devrin önde gelen âlimlerinden Kadızade'nin derslerine devam etti. Yetmiş gün süren ve başarısızlıkla sonuçlanan Erzurum kuşatmasında bulundu. 1628'de tekrar İstanbul'a döndü ve Kadızade'nin derslerine katılmayı sürdürdü. 1629-30 yıllarında Hüsrev Paşa'nın Hemedan seferine katıldı. Onunla birlikte Bağdat kuşatmasında bulundu (Eylül 1630). H. 1041 (M. 1631/32) yılında tekrar İstanbul'a dönerek Kadızade'den aldığı derslere devam etti. Ondan, başta tefsir ilmi olmak üzere dönemin önemli ilimlerinde dersler aldı. H. 1043 (1633/34)'te Sadrazam Mehmet Paşa'nın komutasında ordunun kışı geçirmek için Halebe çekilmesi üzerine Hac görevini yerine getirdi. Sultan IV. Murat'la Revan seferine katıldı (H. 1044/M. 1634-35). Bu seferi, ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır (Gökyay 1986).

On yıl gibi bir süre ordu ile pek çok sefere katıldıktan sonra, İstanbul'a kendi de-yimiyle *cihâd-ı asgardan cihad-ı ekbere* döndü (Gökyay 1986). Bu dönemde kendisine kalan büyük mirası tamamen kitaplara harcadı. Daha çok tarih, tabakat ve vefayat kitaplarına ilgi duymaktaydı. H. 1047 (1638-39) yılında, akrabalarından zengin birinin vefatıyla kendisine, birkaç yük akçe miras düştü. Yük; Osmanlı'da yüz bin akçe yerine kullanılan bir tabirdir (Gökyay 1986). Bunun üç yük gibi büyük bir kısmını kitaba verdi. Arec Mustafa Efendi'den aruz, mantık ve geometri gibi dersler aldı. Aynı zamanda Ayasofya dersiâmı Abdullah ve Süleymaniye dersiâmı Keçi Mehmet Efendilerden ders aldı. Vaiz Veli Efendi'den hadis ilmi üzerine ders aldı. Mantık ve miras ilmiyle ilgili çeşitli kitaplar okuyarak, bu konularda ilmini tamamladı. Kâtip Çelebi dersler de vermekteydi. 1648 yılında yazdığı *Takvîmu'l Tevarih* adlı eseri dolayısıyla, Şeyhülislam Abdurrahim Efendi'nin isteği doğrultusunda, Sadrazam Mehmet Paşa tarafından kendisine ikinci halifelik görevi verildi (Gökyay 1986).

Kâtip Çelebi, kendi döneminden itibaren Latince, Almanca, İngilizce, Fransızca ve İtalyanca gibi pek çok dile çevrilen eserlerinin büyük bir kısmını hayatının son yıllarında telif etti. Şeyh Mehmet İhlasinin yardımıyla birtakım Latince eserleri Türkçe'ye kazandırdı. Kâtip Çelebi, 6 Ekim 1657 yılında vefat etti (Gökyay 1986).

Yumuşak huylu, az konuşan, hakîm yaratılışlı ve dindar bir kimseydi. Bu nedenle yaşadığı dönemde herkesin takdirini ve hürmetini kazanmıştı. Daha çok tarih ilmiyle ilgilenmekle birlikte coğrafya, maliye, denizcilik, askerlik gibi dallarla da ilgilenmiş ve bu alanlarda eserler vermiştir. Arapça, Farsça ve Latince bilmekteydi. Özellikle coğrafya hususunda başta Yunanlılar olmak üzere, Batılılardan da istifade etmiştir (Kâtip

Çelebi 1982). Yararlandığı eserleri, olduğu gibi aktarmamış, bunlarda düzeltmeler yapmış ve gerekli tenkitlerde bulunmuştur. Eserlerinde kullandığı üslûp, dönemine göre oldukça sadedir (Kâtip Çelebi 1982). Gerek Türk dünyasında gerekse de Batı dünyasında büyük alaka uyandırmış ve kendisinden sonra gelenleri etkilemiştir. Naima, tarihinin birçok bölümünde ondan alıntılar yapmıştır (Kâtip Çelebi 1982). *Şehrîzade, Nevpeyda* adlı eserlerinde, onu takip ettiğini belirtmiştir (Kâtip Çelebi 1982). Kâtip Çelebi'nin, inceleyeceğimiz *Düstûru'l-Amel li Islahi'l-Halel* adlı risalesinin dışında kalan başlıca eserleri şunlardır:

Fezleke Akvâlu'l-Ahyar fi İlmi't-Tarih ve'l-Ahbar: Arapça olarak kaleme alınmış önemli bir tarih kitabıdır. Mukaddime, üç usul (ana bölüm) ve bir de hâtimden (sonuç) meydana gelmektedir (Gökyay 1986).

Fezleketü't-Tevarih: Türkçe olarak kaleme aldığı tarih kitabıdır. 1591 yılından 1654 yılına kadar geçen tarihi olayları ele almaktadır. Arapça Fezleke'nin devamı niteliğindedir (Gökyay 1986).

Tuhfetü'l-Kibar fi Esfârî'l-Bihar: “Deniz Seferleri Hakkında Büyüklere Armağan” anlamına gelen bu eser, Osmanlı denizcilik tarihi üzerine önemli bir çalışmadır. H.1055 (m. 1645/46) tarihinde başlayan Girit seferi dolayısıyla yazılmış bir denizcilik tarihidir. Birçok kereler basılmış ve Batı dillerine tercümesi yapılmıştır (Gökyay 1986).

Takvimu'l Tevarih: Hz. Adem'den 1648 yılına kadar geçen olayları içeren bir Dünya tarihi kronolojisidir (Kâtip Çelebi 1982).

Kanunname: 1654 ve 1655 yılları arasındaki Osmanlı kanunlarının bir kısmını toplayan bir çalışmadır (Kâtip Çelebi 1982).

Tarih-i Frengi Tercümesi: Johan Carion'un Chronik adlı eserinin tercümesidir (Gökyay 1986).

Tarih-i Kostantiniye ve Kayasire: 1577 yılına kadar doğuda geçen olayları kapsamaktadır. Kitab-ı Kebir adı verilen bir eserden çeviri ve seçme yoluyla hazırlanmıştır. Eserin aslı, birkaç müellif tarafından hazırlanmış ve sonraki dönemlerde ilavelerle genişlemiştir. Kitapta, İstanbul'da hüküm sürmüş Bizans ve Osmanlı sülalesi zamanlarında geçen tarihi olaylar, İstanbul'un suyolları, çukur bostanları, somaki tahtları, yangınları, zelzeleleri gibi konuları sıralanmaktadır (Gökyay 1986).

İrşadü'l-Hıyârâ ila Tarihi'l-Yunan ve'r-Rum ve'n-Nasârâ: “Yunan, Rum ve Hıristiyanların Tarihinde Doğru Yolu Göstermek” anlamına gelmektedir. Avrupa ülkelerinin, devlet ve toplum yapılarından bahsetmektedir. Türkçeye tercüme ettiği Atlas Minor ve benzeri eserlerden aktarma yoluyla hazırlanmış 58 yapraklık bir çalışmadır (Gökyay 1986).

Süllemü'l-Vusûl ilâ Tabakati'l-fühûl: “Büyük Adamların Biyografilerine Ulaşmada Merdiven” anlamına gelmektedir. Alfabetik olarak hazırlanmış, Arapça biyografi kitabıdır (Kâtip Çelebi 1982).

Cihannüma: Türkçe olarak yazılan en önemli coğrafya kitabıdır. Batı dillerine tercümesi yapılmıştır (Kâtip Çelebi 1982).

Levâmiu'n-Nur fi Zulmeti Atlas Minor: “Atlas Minor Karanlığında Işık Parıltıları” anlamını taşımaktadır. Atlas Minor’un anlamca çevirisidir. Eser Kuzey Kutbu ve İzlandâdan başlayarak, Avrupa ülkelerinin hakkında teker teker coğrafi bilgi vermektedir. Aynı zamanda tarihi bilgiler ve ülkelerin idari şekilleriyle ilgili bilgiler de içermektedir (Gökyay 1986).

İlhâmü'l-Mukaddes min Feyzi'l-Akdes: “Kutsi Olanın Feyzinden Mukaddes İlhamlar” anlamına gelmektedir. Astronomiilmiyle uğraştığı dönemde kafasına takılan üç meseleyi ve bunlarla ilgili kavramları içeren bir çalışmadır (Gökyay 1986).

Keşfü'z-Zünun Anî'l-Esami ve'l Fünûn: “İsimlerden ve Fenlerden Şüpheleri Gidermek” anlamına gelen bu eser, yirmi yıl gibi uzun bir zamanda meydana getirilmiş, önemli bir biyografik çalışmadır. Arapça olarak, alfabetik sıra ile kaleme alınmıştır. 14.500 kitap ve risale 10.000 kadar müellif ve şair ismi içermektedir (Gökyay 1986).

Tuhfetü'l-Ahyâr Fî'l-Hikem ve'l-Emsal ve'l-Eş'ar: “Hikmetler, Meseller ve Şiirlerden Seçkinlere Armağanlar” anlamına gelmektedir. Alfabetik olarak hazırlanmış, tanınmış şair ve yazarlara ait ya da meşhurlara ait fıkra, hikaye, latife ve nükteleri içermektedir (Gökyay 1986).

Dürer-i Muntaşire ve Gurer-i Müntesire: “Dağılmış İnciler ve Saçılmış Yıldızlar” demektir. Birbiriyle alakası olmayan, tamamen merak neticesi topladığı muhtelif konulardan meydana gelen bir eser (Gökyay 1986).

Recmü'r-Racim bi's-Sin ve'l-Cim: “Sual ve Cevap Yoluyla Şeytanı Taşlama” anlamına gelen bu eser, Şeyhülislamların yazılarından bir araya getirdiği ilgi çekici fıkhi konuları ve fetvaları içermektedir (Gökyay 1986).

Beyzâi Tefsiri Şerhi: Hocası A'rec Mustafa'da gördüğü Beyzâvî tefsirine yazdığı şerhtir (Gökyay 1986).

Hüsnü'l-Hediye: Ali Kuşçu'nun Muhammediye'sinin cebir ve mukabele bölümüne kadar olan şerhidir (Kâtip Çelebi 1982).

Camiü'l-Mütün min Celli'l- Fünun: Kâtip Çelebi'nin muhtelif konularda okuduğu ve okuttuğu yirmi yedi eserin özetinden ve açıklamalarından meydana gelmektedir (Gökyay 1986).

Mizânü'l-Hakk fi İhtiyârî'l-Ehakk (En Doğruyu Seçmede Hak Terazisi): Kâtip Çelebi'nin son eseridir. Kasım 1656'da yazmıştır. Devrinde şiddetli tartışma konusu olan birtakım meseleler üzerine müspet fikirler ortaya koyarak kuru kavgaları önlemek amacıyla kaleme almıştır (Gökyay 1986).

KÂTİP ÇELEBİNİN ÇAĞINDA OSMANLI DEVLETİ

Kâtip Çelebi, 1609-1657 yılları arasında, yani XVII. yüzyılın ilk yarısında yaşamıştır. XVI. yüzyıldan XVII. yüzyıla geçiş dönemi, bu süreçte Osmanlıların karşılaştığı problemler ve bunlara karşı bulunan çözümler, Osmanlı tarihçileri arasından en çok tartışılan konuların başında gelmektedir. Tartışmanın konusunu, XVI. yüzyılın başlarında en geniş sınırlarına ulaşan Devlet'in bir duraklama ve ardından da gerileme dönemine mi girdiği yoksa iç ve dış dinamiklerin beraberce etkilediği bir değişim döneminin sorunlarıyla mı uğraştığı sorusu oluşturmaktadır (Öz 2002). Yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu, iç ve dış etkenlerden kaynaklanan bir dizi sıkıntılarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. İçte meydana gelen isyanlar, tımar sisteminin çözülmeye başlaması, kırsal kesimde meydana gelen göç nedeni ile tarımsal üretimin düşmesi, uzun süren savaşlar, devletin giderlerinin gelirlerini aşması gibi sorunlar, dönem içerisinde sıklıkla görülmüştür. Ancak meseleye, duraklama ve çöküş olarak baktığımızda karşımıza üç yüz yıllık bir çözülme dönemi çıkmaktadır. Bu da hemen şu soruyu aklımıza getirmektedir: Bütün bu dönem içerisinde herhangi bir bölgede, alanda düzelleme veya iyiyeye gidış görölmedi mi? Yapılan araştırmalar toplumsal, ekonomik ve kültürel hayatı tüm yönleriyle ele aldığımızda sürekli bir çöküş ve gerileme olgusundan bahsedilemeyeceğini ortaya koymaktadır (Öz 2002). Son dönemde yapılan çalışmalar, Osmanlı Devleti'nin yıkılması ile değil, Devleti ve toplumu krizden kurtararak, üç yüz yıl daha ayakta tutan mekanizmayla ilgilenmektedirler (Faroqhi 2004). Osmanlıların bir buhran dönemine girdiğini ve bu buhranın devletin kudretinin zirvesinde bulunduğu sıradaki kadim nizamın bozulmasından ortaya çıktığını söyleyen çok sayıda dönem yazarı bulunmaktadır. Ancak bunda evrensel bir "altın çağ" anlayışının yansımalarını da görmek mümkündür (Öz 2002). Osmanlı tarihine baktığımızda, 1600'lü yıllara gelinceye kadar geçen sürecin kendi içerisinde önemli değişimler barındırdığı görölür. Osman'ın uç Beyliği ile Orhan'inki, Murad Han'ın devleti, bunlarla Fatih'in merkeziyetçiliği esas alan devleti, Yavuz, Kanuni ve II. Selim dönemleri birbirlerine göre farklı özellikler taşımaktadırlar (Öz 2002).

Özetle XVII. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu, iç ve dış etkenler nedeniyle büyük buhranlarla karşı karşıya kalmıştır, ancak bu buhranlar yüz yılın bütününe şamil değildir. Osmanlılar, sahip oldukları bilgi, birikim ve donanım sayesinde sorunlarına çözümler getirmeyi başaramışlardır. Dolayısıyla kriz dönemlerini bir yüzyılın bütününe yayarak genellemelerde bulunmak yerine, her dönemin tarihinin somut veriler üzerinden değerlendirilmesi daha sağlıklı bir sonuca gidilmesine yardımcı olacaktır.

İmparatorluğun dönem içerisinde karşılaştığı sorunların başında isyanlar gelmektedir. Bu isyanların bir kısmı, askeri kesim tarafından yapılmıştır. 1589 yılında, *Beylerbeyi Vak'ası* olarak adlandırılan askeri bir isyan başlar. İsyân, ekonomik ve mali sebeplere dayanmaktadır. Maaşları mağşuş sikkelerle ödenen İstanbul'daki yeniçeriler

ayaklanırlar (Faroqhi 2004). Bu isyandan sonra yeniçeriler ve zaman zaman ittifak kurdukları sipahilerin işbirliği ve isyanları tüm XVII. yüzyıl boyunca görülmüştür. IV. Murat'ın, Bağdat'ı geri alma girişiminde başarısız olan Hüsrev Paşa'yı görevden alması sonucu Anadolu'daki eyalet askerleri ayaklanır. Padişah, sadrazamı Hafız Paşa'yı isyancılara teslim etmek zorunda kalır (Faroqhi 2004). I. İbrahim'in saltanatı döneminde yeniçeriler, sadrazamın katliyle başlayan bir isyan çıkartırlar. İsyanın sonunda padişah tahttan indirilir ve birkaç gün sonra öldürülür. 1651 yılında ayaklanan sipahiler, Valide Kösem Mahpeyker Sultan'ın katledilmesini sağlarlar. Özellikle padişahların tahttan indirildiği veya öldürüldüğü isyanlarda yeniçeriler önemli roller oynamışlardır. II. Osman'ın, 1622 yılında, bir yeniçeri isyanı sonucu tahtan indirilerek öldürülmesi bunun en açık örneklerindendir (Faroqhi 2004).

İsyanların içerisinde, taşra idarecilerinin ve bu idarecilerin silahaltına almakla yükümlü olduğu düzensiz askerlerin (sekban) ayaklanmaları en büyük tehlikeyi oluşturmaktaydı. XVI. yüzyılın son yıllarında bazı sekban bölükbaşları, bütün Anadolu'da boy gösterip, Bursa ve Urfa gibi muhkem şehirleri dahi ele geçirmeyi başardılar. Bunların başında Karayazıcı isyanı gelmektedir. 1599 yılında isyan eden Karayazıcı, Urfa'yı ele geçirmeyi başardı (Uzunçarşılı 1983). Kalenderoğlu isyanı, bir başka önemli isyandır. Kalenderoğlu, Anadolu dışından, Canbuladoğlu Ali Paşa adında isyancı bir beylerbeyinden destek almaktaydı. İsyanlar 1607 yılında, Sadrazam Kuyucu Murat Paşa tarafından bastırıldı. 1613 yılında Dürzi emiri Fahreddin Ma'n, isyan etti. Beyrut ve Sayda'yı denetimi altına aldı. İktidarını kurmak için papa ve İspanya'nın Napoli genel valisiyle ittifak kurdu. 1635'te yakalanarak öldürüldü (Faroqhi 2004).

Dönemin önemli isyan hareketlerinden biri de Abaza Mehmet Paşa ayaklanmasıdır. Abaza Mehmet Paşa 1623 yılında Erzurum beylerbeyliğinden azledilince isyan etti (Uzunçarşılı 1983). Bursa'yı almayı başardı. Kayseri'de yaptığı savaşı kaybedince af diledi ve yeniden Erzurum beylerbeyliğine getirildi. 1627'de tekrar isyan etti (Uzunçarşılı 1983). İsyan, Hüsrev Paşa tarafından bastırıldı. Abaza Mehmet Paşa, Rumeli'de çeşitli makamlarda görevlendirildi. 1634 yılında IV. Murat tarafından idam edildi (Faroqhi 2004).

XVII. yüzyılın önemli tarihi olayları arasında savaşlar da yer almaktadır. 1603-1639 yılları arasında meydana gelen İran savaşları, yüzyılın önemli savaşlarından. İranlılar 1603'te Tebriz'i ele geçirdiler, birkaç ay sonra da Erivan'ı aldılar. Osmanlı orduları, 1605 yılında Şah Abbas karşısında yenilgiye uğradı. Böylece Gence ve Şirvan, İranlıların eline geçti. 1612'de Şah Abbas'ın 200 yük ipek haraç ödemesi koşuluyla, barış yapıldı. 1618 yılında, Halil Paşa komutasında yapılan seferde uğranılan büyük yenilgi sonucunda barış yenilendi. 1624'te Şah Abbas, Bağdat'ı ele geçirdi, birkaç hafta sonra da Musul'u aldı. Ancak Musul geri alındı. 1626'da yapılan Bağdat kuşatması başarısız oldu. 1638'de IV. Murat Bağdat'ı geri aldı ve 1639'da Kasr-ı Şirin anlaşması yapıldı (Faroqhi 2004).

1593 yılında başlayıp 1606 yılına kadar süren, Habsburg-Osmanlı savaşı, dönemin önemli olayları arasında yer almaktadır. Bu Savaş, 1596 yılında meydana gelen Haçova Meydan savaşı ve bunun dışında bir dizi muharebeden meydana gelmektedir. 1594'te Osmanlılar Raab'ı fethetti. Ama Habsburg orduları, 1598'de burayı geri aldı. 1601'de Habsburgluların eline geçen Szekesfehervar, ertesi yıl geri alındı. 1606 yılında Zitvatorok barış anlaşması ilan edildi (Faroqhi 2004). Yüz yılın bir başka önemli olayı da Girit seferidir. Adanın büyük bir bölümü, 1645-1646 tarihleri arasında fethedildi. Ancak Kandiye kalesi kuşatması 1669 yılına kadar sürdü. 1656 yılında Çanakkale açıklarında yapılan savaşta, Osmanlı filosu yok edildi. Limni ve Bozcaada, kısa süreliğine de olsa Venediklilerin eline geçti (Faroqhi 2004).

Savaşlar ve isyanların etkisiyle, XVI. yüzyılın son yılları ve XVII. ilk dönemi, Osmanlı Devleti için, siyasi, mali, ekonomik ve demografik sıkıntılarla dolu bir dönem oldu. Mali krizin ilk belirtisi, Kanuni döneminden beri az çok istikrarlı bir gümüş oranına sahip olan akçe'de 1584-86 yılları arasında yapılan tağşiş oldu. Bu tağşiş, beraberinde siyasi sıkıntıları da getirmiştir. Nitekim 1589 yılında, ücretlerinin mağşuş akçe ile ödenmesine karşı çıkan yeniçeriler isyan etti (Faroqhi 2004). İsyandar ticari hayatın sekteye uğramasına neden oldular. 1600 öncesi ve sonrası dönemde, Kalenderoğlu ve Tavail gibi isyancıların önemli ordular toplayarak bazı büyük şehirleri dahi ele geçirmeleri nedeniyle, ticaret de sık sık kesintiye uğradı. Ancak bu tüm bölgeler için geçerli değildir Birçok Anadolu kenti, bu koşullarda dahi krize göğüs gerebilmekteydi (Faroqhi 2004).

Osmanlı Mali idaresi, dönemin olumsuz koşulları nedeniyle Devlet'in giderek artan taleplerini karşılamak için çok büyük çabalar harcamak zorunda kalıyordu. Artan harcamaları karşılayacak kaynakları temin etmek, yüksek maliyetli savaşların da etkisiyle, zorlu bir iş haline gelmişti.

DÜSTÜRÜ'L-AMEL'İN YAZILIŞ AMACI

Bir önceki bölümde ana hatlarıyla açıklamaya çalıştığımız gibi, 16. yüzyılın son dönemi ve XVII. yüzyılın ilk dönemi, Osmanlı İmparatorluğu için bir dizi sorunu içerisinde barındırmaktaydı. Uzun süren savaşlar, her şeyden önce bu savaşlarda merkezi orduya duyulan ihtiyacın artması, devletin giderlerini arttırmıştı. Yeni fetihler, çok daha fazla güç kullanarak ve çok daha büyük masraflarla gerçekleşmekteydi. Gelirleri ise dönem koşullarında çok fazla arttırma imkânı yoktu. Kâtip Çelebi'nin de belirttiği gibi, giderler gelirlerin üç katıydı (Kâtip Çelebi 1982). Gümüşün bollaşması gümüşte değer kaybına, bu da pahalılığa sebebiyet vermekteydi. Daha büyük bir merkezi orduya duyulan ihtiyaç, tımar sisteminde de bozulmaya sebebiyet verdi. Tımar sisteminin bozulması, beraberinde tarımsal üretimde azalma meydana getirdi.

Ortaya çıkan siyasi, askeri ve ekonomik buhranlar, Osmanlı Devlet yöneticilerini, bunalımdan çıkış yolları aramaya sevk etmekteydi. Kâtip Çelebi'nin *Düstûru'l-Amel* isimli eseri, sorunlara çözüm arayışlarının neticesi ortaya çıktı.

Malî yapıda meydana gelen bozulma neticesinde giderlerin gelirleri aşması üzerine IV. Mehmet, durumun ne şekilde düzeltilebileceğini araştırmak ve gerekli tedbirleri almak için bir heyet kurulmasına karar verdi. Defterdarın başkanlığında toplanan heyette, Kâtip Çelebi de yer almaktaydı. Kâtip Çelebi, devletin içerisinde bulunduğu sorunlar ve bunların çözümleriyle ilgili görüşlerini, *Düstûru'l-Amel li Islahi'l-Halel* adını verdiği risalede topladı. Risale, 1652 yılında yazılmış olmakla birlikte üç yıl sonra ortaya çıkarılmıştır (Kâtip Çelebi 1982).

Kâtip Çelebi, risalesinde sorunlarla bizzat padişahın ilgilenmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Risaleden faydalanılacağı hususunda ümitli olmadığını, fakat devlete karşı vazifesini yerine getirmek ve kıyamette sorumluluktan kurtulmak için yazdığını başlangıçta belirtiyor (Kâtip Çelebi 1982):

İşte bu ferman üzerine, insanların en zayıfı Hacı Halife, yani ben de ömrüm boyu divana hizmet edip, savaşta ve barışta zamanın acı-tatlı nice derdini çekip geçmişlerin tarihlerini inceleyerek, gölgesinde huzur bulduğumuz, Osmanlı Devleti'nin başarısı ve yediğimiz ekmeğin şükürünü ödemek için tarihlerde görüp, denemekle iyice öğrendiğimiz konular üzerinde birkaç sayfa yazmak istedim.

Gerçi bu iş ilk bakışta demir leblebi gibi görünmekle, devletli efendiler, yeteneksizlikten ötürü önemsemeyip, yararlanmasalar da bari kıyamet gününde özüme cevap olur diye düşündüm.

DÜSTÛRU'L-AMEL'İN İÇERİĞİ

Risale, bir mukaddime, üç ana bölüm ve bir de sonuç kısmı olmak üzere, toplam beş bölümden oluşmaktadır. Eser bir çeşit siyaset ve toplum nazariyesi özelliği taşımaktadır (Kâtip Çelebi 1982). Devletlerin gelişme, duraklama ve gerileme dönemlerinden geçtiği düşüncesini taşımakta, dönemlerin uzunluğu ve kısalığını toplumlarca uygulanan sistemlere bağlamaktadır. Kâtip Çelebi'ye göre her ne kadar devletler de tıpkı insanlar gibi, kaçınılmaz son olan ölümden kurtulmasalar da, yerinde ve zamanında alınacak tedbirler sayesinde sonu uzatabilirler.

Kâtip Çelebi, risalenin başlangıcında, toplumun çeşitli kesimlerinde meydana gelen bozulma nedeniyle, padişahın bir ferman yayınlayarak, iş bilen divan memurları ve devletin sorunları ile uğraşan ileri gelenlerin bir araya gelerek, bozulmaya çare bulmalarını istediğini açıklıyor. Bunun üzerine Defterdar Paşa huzurunda, divan üyelerinin toplanarak inhitatı tartıştıklarını, gelirin azlığı, giderin çokluğu, bununla birlikte

reayanın güçsüzlüğü ve askerın çokluğu üzerinde konuştuklarını aktarıyor. Toplantı, Kemankeş Kara Mustafa Paşa zamanında (1643) gelir ve giderin eşit olduğu, o zaman-dan sonra giderek gelirin azaldığı ve giderin arttığı, bunun sebeplerinin ve çözümünün araştırılması gerektiği kararıyla sona eriyor. Kâtip Çelebi, toplantıda, “din nasihattir” hadisi gereğince, din ve devlete yararlı olmak isteyenlerin bildikleri ne varsa saklamayıp, iyiliğe kılavuzluk etmeleri istendiği için, bu risaleyi yazdığını belirtiyor.

MUKADDİME

Mukaddime bölümü, devletin durumunu ele almaktadır. Kâtip Çelebi’ye göre mülk ve saltanat manasına gelen devlet; “Bir takım kurullarla birbirine bağlanmış insanlardan oluşmaktadır.” (Kâtip Çelebi 1982). O, devleti canlı bir organizma kabul ederek insana benzetir. Nasıl ki insan, dünya hayatı içerisinde büyüme, olgunlaşma ve yaşlılık dönemlerini geçiriyorsa, devletler de benzer durumları yaşarlar. Bu üç aşama toplumlara göre, birbirleriyle farklılık gösterir. Zayıf yapılı bir kimsenin çöküşünün, sağlam yapılı bir kimseye göre daha önce olması gibi zayıf devletlerin çöküşü de temelleri sağlam esaslar üzerine kurulan devletlere göre daha erken olur (Kâtip Çelebi 1982):

Bu nedenle geçmişte, bazı toplumlar çok kısa sürede gerileme çağına vardı. Birçoğu afete uğrayan yiğitler gibi, tedbirsizlik afeti ile daha duraklama çağına yok oldu. Bazısı da, bu yüce devlet gibi güçlü bir yapıya ve sağlam esaslara dayandığı için duraklama dönemi uzun sürdü.

Yöneticilerin, sorunları çözmek ve durumu düzeltmek için bu hususlara dikkat etmeleri gerektiğini belirtiyor. Aksi takdirde alınacak tedbir faydalı olmayacaktır: “Zira yaşlıya gelen ilacın, emzikteki bebeye bir faydası yoktur.” (Kâtip Çelebi 1982)

BİRİNCİ BÖLÜM

Birinci bölüm, reayanın durumunu ele alıyor. Devletin reaya karşı en önemli vazifesi, adaletin teminidir. Zira saltanatın devamı, toplum içerisinde adaletin sağlanmasına bağlıdır. Meşhur *adalet dairesini* bir vecize olarak burada zikreder (Kâtip Çelebi 1982): “İnsansız mülk olmaz, ordusuz halk olmaz, parasız ordu olmaz, halk olmadan para toplanmaz, adalet olmazsa halk olmaz.”

Kâtip Çelebi, bu bölümde Osmanlı toplumunu oluşturan grupları sıralıyor. Kâtip Çelebi’yi göre Osmanlı toplumu; ulema, asker, tüccar ve reaya olmak üzere dört unsurdan meydana gelmektedir. Bu unsurlar, insan vücudunu meydana getiren dört unsura benzetilmiştir. Klasik dönemde, insan vücudunun, dört unsurun karışımından meydana geldiği, duygu ve güç vasıtasıyla kendini yönetmeyi başardığı kabul edilmektedir. İnsan vücudunu meydana getiren dört unsur; kan, balgam, safra ve sevdadır.

Devlet, duygu ve güce, ulema bedende en önemli unsur olan kana eş değerdedir. Kanın bedeni beslemesi gibi âlimler de cahilleri ve halkı aydınlatırlar. Kanın bede-

nin canlılığını sağlaması gibi ilim de, toplumun devamını sağlar (Kâtip Çelebi 1982). Asker, balgam; tüccar, safra; reaya ise, sevda konumundadır. Dört maddenin insan varlığını sağlamaları gibi, toplumu meydana getiren dört unsurun da birlikte yaşamak zorunda olması nedeniyle birbirlerinden yararlanması toplum düzenini ve devlet yapısını meydana getirir. Vücut yapısının bozulmaması bu dört unsurun karışımının dengeli olmasını gerektirir. Eğer nicelik ve nitelik bakımından biri fonksiyonunu yitirir veya aşırı miktara ulaşırsa, dışarı atılması ya da iyileştirilmesi gerekir.

Kâtip Çelebi, padişahın reayaya aşırı vergiler yüklememesi, onları zalimlerden koruması, gönüllerini hoş tutup, aralarında adaletle hükmetmesi gerektiğini belirtir. Geçmiş dönemlerde padişahların bu hususta hassas davrandıklarını örneklerle açıklar (Kâtip Çelebi 1982):

Geçmiş padişahlar reayayı zalimlerden korumuş, adalet ve gönüllerini hoş etmekte tam bir özen göstermişlerdi. Doğruluktan ayrılmayıp zalimlere fırsat vermemişlerdi. Osmanlı ülkesi köylerinden birinin harap olmasına razı olmazlardı. Merhum Sultan Süleyman Han, Daru's-Saltanatı Aliye yani Konstantiniye şehrinin, tamamen bayındır olmasını dilesse de, Osmanlı ülkesinde bulunan kasaba ve köylerden bu maksatla, birini kaldırıp buraya getirmeyi uygun görmemişti. Reayadan birinin ziraattan ve çiftçilikten ayrılıp, şehre göçünü reva görmezdi. Bu bakımdan, Belgrad kalesini fethettiği zaman o yörenin kâfirlerini sürüp, Yedikule civarında yerleştirmişti. Sonra duraklama dönemi gelince, Celalilerin ortaya çıkışı ile reaya güçsüzleşerek bölgelerini terk edip, köylerden şehre kaçtılar. Şu anda İstanbul çevresi bile göç edenlerle dolu durumdadır.

Kâtip Çelebi, reayanın durumunun bozulduğunu, köylerin birçoğunun harap olduğunu aktarıyor. Bunun nedenini yüksek vergilerde görüyor. Aynı şekilde görevlerin ehline verilmemesi ve iltizam sistemi de çöküntüye sebep olmaktadır. Hatta iltizam, çöküntünün en önemli nedenlerindendir. İltizam sahipleri ödedikleri peşin vergiyi fazlasıyla toplamaya çalışmaktadırlar. İltizamlar üçüncü şahıslara satılmakta, bunlarda halkı daha fazla baskı altına almaktadır.

Kâtip Çelebi, bu bölümde son olarak, vergi artırımına ve iltizama son verilmesi gerektiğini, adalete dönmek ve kötülüklerden kaçınmak gerektiğini söylemektedir:

Kat kat artırılan vergi zulmünden, makam satma isyanından sıyrılıp, adalete dönmekle kötülüklerden kaçınılmaz, tövbe ve istiğfar olunmazsa, bu isyanın getireceği felaket ve bu zulmün, düşmanlığın acısı âlemi muhakkak ki berbat edecektir. Biz Allah'tanız ve elbette ona döneriz.

İKİNCİ BÖLÜM

İkinci bölüm, askerin durumunu ele almaktadır. Asker sayısının fazlalığı en önemli problem olarak görülmektedir. Askeri vücuttaki balgama benzeten Kâtip Çelebi, "Balgamın bedende lüzumu ve yararı, çokluğunun zararı, taşkınlığı ne ise askerinde öyle-

dir” (Kâtip Çelebi 1982) diyerek fazlalığının devlete zarar verdiğini ifade etmektedir. Bedenin sağlamlığı nasıl bu dört unsurun dengede olması ve birbirleriyle bağlantısı ile sağlanıyorsa, devletin sağlamlığı da bu dört unsurun dengede olması ile sağlanır. Konuyu geçmişten örneklendirmekte, ancak tümüyle eski duruma dönülemeyeceğinin de kabul edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla dengeyi bozmayan, belirli bir miktar fazlaya razı olunması gerektiğini ortaya koyuyor (Kâtip Çelebi 1982):

Eğer “Askerin fazlalığı bir gerçek midir?” diye sorulursa bilinmelidir ki, merhum Sultan Süleyman döneminde, 970 (1562) tarihinde devletten maaş alanların toplamı 41.479 ve yıllık ücretleri 1223 yük akçe idi. 974 (1566) tarihinde, 48.316 asker ve 1264 yük akçe oldu. Sultan III. Murat döneminde, 997 (1588-89) tarihinde maaşlı sayısı 64.425 ve yıllık ulufeleri 1782 yük akçe oldu. 1004 (1595) tarihinde maaşlı sayısı 81.870 ve bir yıllık ulufeleri 2512 yük akçe oldu. 1018 (1609) tarihinde 91.202 asker ve yıllık ulufeleri 3800 yük akçeye ulaştı. Daha sonra Sultan Osman ve Sultan Mustafa zamanlarında 100.000 kadar olup, Sultan Murat Han döneminin sonlarında da, Mehmet Paşa, Bayram Paşa ve Kara Mustafa Paşa'nın gayretleri ile yeniden yarıya düşürülüp, 1050 (1640) hududunda maaşlı sayısı 59.257, yıllık maaş tutarı ise 2631 yüke indi. Ne var ki çok geçmeden tekrar eski seviyesine geldi. Hatta daha da arttı.

Yukarda yazılanlardan anlaşılacağı gibi, askeri, Sultan Süleyman zamanındaki sayıda tutmak mümkün değil, boşuna bir çabadır. Şimdi bu zamanda, sipahi zümresini 20.000'den ve yeniçeri taifesini 30.000'den aşağı indirmeyip, diğer sınıfların da ona göre zararsız çokluğuna rıza göstermek gerekir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Kâtip Çelebi, bu bölümde hazinenin durumunu ele alıyor. Ona göre hazine, vücutta bulunan mideye benzer. Sarraf ve bankerler tat alma duyuları, vergi tahsildarları istek duygusu, hazinedarlar sindirimde emme duygusu ve defterdar ve diğer maliye görevlileri ise sindirim duygusunu ifade eder. Mideye gelen gıdaların, bu unsurların denk girişimleriyle eritilip sindirilmesinde olduğu gibi, hazineye gelen gelirler de sorumlular tarafından alınan tedbirlerle gerekli yerlere dağıtılır. Böylece toplumun tüm tabakaları, hazineden ya doğrudan doğruya ya da dolaylı yollardan faydalanarak geçinirler. Karaciğerin salgıladığı sevda maddesi zayıflarsa mide boş kalır. Aynı şekilde çiftçi ezilirse hazine boş kalır ve yukarda zikrettiğimiz toplum tabakaları, hıyanet ve fesat içerisinde olursa, devlet yapısında güçsüzlük ve bunalım ortaya çıkar.

Kâtip Çelebi'nin üzerinde durduğu önemli hususlardan biri de toplumsal tabakaların kendi konumlarının gerektirdiği şekilde yaşamalarıdır. Önde gelen zümrenin unvan ve nüfuzunu genişletmeye çalışması, orta tabakanın giyim ve kuşamda üst tabakalara özenmesi, bireylerin ve toplumun masraflarını arttırır. Bu durum doğal olarak üretim dengelerini bozacaktır.

Kâtip Çelebi, bu bölümde gelir ve gider arasında meydana gelen değişikliklere rakamlarla örnekler vermektedir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde (1564), gelir 1830 yük ve gider 1896 yük iken aradaki açık sonraki dönemlerde artmış ve 1597 yılında gelir 3000 yük iken gider 9000 yüke yükselmiştir. IV. Murat zamanında yapılan çalışmalar neticesinde gelir gider dengesi sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak sonraki dönemlerde yeniden ara açılmaya başlamıştır. Risalenin yazıldığı dönemde ise (1652), gider gelirden 1600 yük fazladır. Giderin günden güne artmakta olduğu ile ilgili durum tespiti yapan Kâtip Çelebi, gelirleri artırmanın imkânı olmadığını belirtiyor ve bu şartlarda güç ve kuvvet sahibi bir kimsenin, giderleri kısması gerektiğini ifade ediyor.

SONUÇ BÖLÜM

Kâtip Çelebi, sonuç bölümünde çözümler üzerinde duruyor. Öncelikle genel çözümleri belirtip, ardından her bir sorun için alınabilecek ayrıntılı tedbirler öneriyor. Çözümün halkı, hakka boyun eğdirebilecek dirayetli bir kişi tarafından gerçekleştirilebileceğini belirterek, padişahın bu konuda güçlü ve kararlı olması gerektiğini ifade ediyor (Kâtip Çelebi 1982). Devlet ileri gelenlerinin, mülkün asıl sahibinin Allah olduğunu bilerek hareket etmeleri gerektiğini, dinin emirlerini uygulayarak, Allah'a kulluğu tam olarak yapmaları gerektiğini sorunun genel çözümü olarak ortaya koyuyor. Sorunları biran önce çözebilmek için, âdil ve hakça, tek bir gönül ve tek bir görüşle, terslik edenlere meydan vermeden, devlet işlerinde gerekli tedbirlerin alınması için hemen harekete geçilmesi gerektiğini belirtiyor (Kâtip Çelebi 1982). Ordunun ileri gelenlerinin, hakta birleşip, devletten yana çıkmaları ve ihanet içerisinde olanları asker gücüyle yok etmeleri gerektiğini söylüyor (Kâtip Çelebi 1982). Son olarak da devleti yönetenlerin doğru yolda birleşmeleri ve çaba göstererek gereksiz harcamaları azaltmaları gerektiğini, asker gücüyle karşı çıkanları önlemeleri ve dirlik düzeni sağlamaları gerektiğini ve sorunların bu yolla ancak çözümlenebileceğini vurguluyor (Kâtip Çelebi 1982).

Yukarda zikrettiğimiz genel çözümlerden sonra hazinenin azlığı, askerinin bolluğu, giderlerin çokluğu ve reayanın güçsüzlüğü karşısında alınabilecek tedbirleri zikrediyor, somut öneriler ortaya koyuyor. Reayanın güçsüzlüğü ve vergi veremeyecek durumda oluşuna çare olarak bir yıllık gelirin, geri alınmak üzere padişah tarafından karşılanmasını öneriyor. Böylece bir yıllık gelirin bulunması ile hazinenin gücünü arttıracak gerekli sermaye elde edilmiş ve reaya da rahatlamış olacaktır (Kâtip Çelebi 1982).

Askerin çokluğu ile ilgili sorun, asker toplamakta titiz davranmakla ve iyi tedbirlerle ortadan kaldırılabilir. Zira gelir arttırıcı ve hazine için yararlı vergileri, askerinin çokluğu tüketmektedir (Kâtip Çelebi 1982).

Giderlerin azaltılması ile ilgili çözüm, devlet dairelerinde yersiz harcamaların azaltılması ve görevlerin işinin ehli dindar kişilere verilmesidir. Bu yolla gider fazlalığından doğan sıkıntı da önlenmiş olacaktır (Kâtip Çelebi 1982).

Reayanın güçsüzlüğünün çaresi, bazı vergilerin bir miktar indirilmesi, memuriyetten akçe alınmayıp, denenmiş ve dürüst adamların görevlerinde uzun süre çalıştırılması ve halka zulmedenlerin hakkından gelinmesidir. Bu öneriler yerine getirildiği takdirde halk kısa sürede kuvvetlenecek ve Osmanlı ülkesi bayındır hale gelecektir (Kâtip Çelebi 1982).

Kâtip Çelebi, son olarak, tarihten örnek vermek suretiyle devlet adamlarına nasihatte bulunuyor (Kâtip Çelebi 1982):

Devlet ve saltanatın ileri gelenlerince de bilindiği üzere, bu yüce devlette bunalım yeni olmayıp, geçmişte, saltanat veraseti kavgası ve bir zaman Timur'un şerri, sonra Celalilerin ortaya çıkışı, birçok kere ülkede karışıklık ortaya çıkarttıysa da, Allah'ın yardımı ile yolu yordamınca alınan tedbirler sayesinde düzelmıştır.

Kâtip Çelebi, devlet görevlilerinin, din ve devlete hizmet etmek için birleştikleri, çalıştıkları ve şeriatı ölçü ve rehber aldıkları takdirde, zor görülen bu buhranın ortadan kaldırılacağını ifade ederek, risaleye son veriyor.

SONUÇ

Çağının siyasi, ekonomik, sosyal ve askeri olayları hakkından önde gelen âlim ve devlet adamlarının yaklaşımlarını sergiledikleri için birçok alanda geniş bilgiler içeren layihalar, Osmanlı İktisat Tarihi alanında çalışan araştırmacılara önemli malzemeler sunmaktadırlar. XIX. yüzyılla birlikte layiha yazarlarının devletin sorunlarına yaklaşım tarzları farklılaşmaya başlamıştır. Bu yüzyıla kadar yazılan layihalar sorunların çözümünü klasik dönem düşüncesinin esasını teşkil eden *Kunun-ı Kadim*'de aramaktadırlar. XIX. yüzyılla birlikte ise yeni düzen arayışları başlamıştır.

Layihalardan yararlanırken ilk dönem layihalarında sorun olarak görülen hususun örnek alınan ideal çağdan ki bu çağ genellikle Kanuni dönemidir, sapma olduğuna dikkat etmek gerekir. Klasik dönem layiha yazarları, Kanuni dönemini örnek çağ kabul ederler ve bu dönemin idealleştirilen konumundan sapmayı bozulma olarak değerlendirirler. Sorunun hallini ise ideal çağa en yakın çözümü üretmekte görürler. Genel verilere bakıldığında bozulma olarak değerlendirilemeyecek, sınırlı ve geçici bazı haller bu eserlerde bozulma olarak görülebilir. Bu durum, o dönem için idealden bir sapma olarak algılanmakla birlikte, veriler değerlendirildiğinde bunun tüm kurumlarıyla devleti ve toplumu kapsayan bir bozulma ve çöküş olmadığı, bazı kurum ve toplumsal yapılarda ortaya çıkan aksaklıklar ve problemler olduğu görülebilir. Layihaların verilerine bakarak tüm kurumları ile devletin ve toplumsal sistemin bozulma ve çöküş içerisinde görülmesi yanlış sonuçlara ulaşmaya sebebiyet verebilir.

XVII. yüzyıl layiha yazarlarından olan Kâtip Çelebi'nin devletin içinde bulunduğu sıkıntılara yaklaşım tarzı, klasik dönem devlet adamları ve âlimleriyle benzerdir. Kâtip Çelebi, öncelikle devletin içinde bulunduğu buhranı, bu buhranın nedenlerini tespit

etmiş ve bunları sınıflandırmıştır. Başta tarih olmak üzere ilmi genişliği, uzun yıllar bürokraside çalışmanın verdiği tecrübesi ve Osmanlı ülkesinin birçok yerini ordu ile gezip görmesi sayesinde sorunları tespit etmekte oldukça dikkatli olduğu anlaşılmaktadır. Kâtip Çelebi, devletin içinde bulunduğu ahvali değerlendirip sorunları tespit ettikten sonra somut çözüm önerilerini ortaya koymuştur.

Kâtip Çelebi, problemlerin çözümü ve buhrandan çıkış için *Kunun-ı Kadîm'e* dönülmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre bozulmanın en önemli nedeni *kadîm* gelenekten ayrılmaktır. Zira *Kunun-ı Kadîm*, asırların tecrübe ve birikimiyle oluşmuş mutlak doğruyu temsil etmektedir. *Kadîm* anlayışa göre devletler de tıpkı insanlar gibidirler. Nasıl ki insan sağlığını bozan bir takım etkenler bulunuyorsa devletin işleyişini bozan bazı etkenler de bulunmaktadır. Sistemin düzenli çalışabilmesi için vücudun azalarının denge içerisinde, birbirlerine uyumla çalıştıkları gibi devlet mekanizmasının da aynı suretle çalışması gerekmektedir.

Kâtip Çelebi'ye göre Kanuni Sultan Süleyman dönemi, en ideal çağdır. Bu nedenle de, örneklerini hep o dönemden vermektedir. Bununla birlikte, soruna teorik yaklaşımlarla kalmamakta, gerçeği görerek hareket etmektedir. Her ne kadar ideal olan Kanuni dönemi olsa da, dönemin şartlarının artık eskiye dönmeye elverişli olmaması nedeniyle ideale en yakın çözüm de sorunları ortadan kaldırmaya yeterlidir.

KAYNAKÇA

- Genç, Mehmet (2000). Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi. İstanbul: Ötüken Neşriyat A. Ş.
- Gökyay, Ş. Orhan (1986). Katip Çelebi. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Faroqhi, Suraiya (2004). "Krizler ve Değişim 1590-1699" Halil İnalçık ve Donald Quataert (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* içinde. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004, 545-757.
- Katip Çelebi (1982). Bozuklukların Düzeltmesinde Tutulacak Yollar. Ali Can (Hzr.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Kütükoğlu, Mübahat S (2003). "Lâyiha", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*. C. 27, Ankara: T.D.V. Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2003.
- Orman, Sabri (1999). "Başlangıcından Osmanlı'ya İktisadî Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları", *Divân İlmi Araştırmalar*. Yıl 4. S. 6, 1999, 9-48.
- Öz, Mehmet (2002). "II. Viyana Seferine Kadar XVII. Yüzyıl", Hasan Celal Güzel ve Ali Birinci (Ed.), *Genel Türk Tarihi* içinde. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 81-113.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1983). Osmanlı Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.